

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ

Кучеренко Ірина Анатоліївна
доктор педагогічних наук, професор,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Анотація. У статті визначено основні особливості підліткового віку і психологічні передумови формування мовної особистості учня основної школи, схарактеризовано психологічні чинники (мотив, сприймання, пам'ять, мислення, увага), що сприяють ефективній організації навчальної роботи учня задля формування його особистісної комунікативної компетентності.

Ключові слова: мовна особистість, мотив, сприймання, пам'ять, мислення, увага учня.

На початку ХХІ століття світ людської цивілізації змінюється шаленими темпами. Мережеве суспільство, дистанційна комунікація, європейська інтеграція і світова глобалізація – це реалії, що зумовлюють зміни у життєдіяльності людини. Молоде покоління сьогодні по-іншому сприймає світ: швидко й ефективно входить у цифровий простір, щоденно занурюється в мережі глобального інформаційно-комунікаційного простору, досить часто комунікує в соціальних сітках, навчається в онлайн режимі та ін. Нині перед суспільством постає питання: якою повинна бути людина III тисячоліття, якими якостями, загальними та предметними компетентностями, ціннісними орієнтаціями має володіти. На наш погляд, підростаюче покоління має бути сформоване в національно-культурному середовищі, ідентифікувати себе як національно-мовну особистість, котра є нащадком і представником великого європейського незалежного українського народу.

Навчання в закладах освіти після 2019 року суттєво відрізняється від

попереднього навчального процесу. Усе людство живе в нових умовах і викликах, пристосовується й адаптовано йде у майбутнє. Суб'єкти навчального процесу (вчителі, викладачі, учні, студенти та ін.) опановують, занурюються і перебувають у нових формах міжособистісної педагогічної взаємодії - переважно в дистанційній. Це потребує суттєвих змін в змісті й організації навчання, а також врахування психологічних передумов формування мовної особистості учня в нових умовах й обставинах. Вагомою є психологічна допомога та підтримка учня, спрямована на адаптацію до умов навчання, створення позитивної психологічної атмосфери, зниження психологічної напруги та формування активної мотивації до пізнавальної роботи.

Реалізація стратегічних завдань мовної освіти передбачає визначення і врахування психологічних засад розвитку мовної особистості учня, підготовки та проведення навчальних занять з урахуванням сучасних досягнень науки. Питання організації навчально-виховного процесу відповідно до психолого-вікового розвитку учнів, оптимізації навчальної діяльності, формування розумово-пізнавальних, дослідницьких, креативних дій, розвитку мовних, мовленнєвих, комунікативних умінь порушували психологи і психодидакти (Б. Ананьєв, М. Богоявленський, Л. Виготський, П. Гальперін, В. Давидов, Д. Ельконін, М. Жинкін, І. Зимня, Г. Костюк, Г. Крайг, О. О. Леонт'єв, Г. Міллер, Ч. Осгуд, Ж. Піаже, С. Рубінштейн, І. Синиця, Д. Узнадзе та ін.).

Мовна особистість – це особистість, «котра виявляє високий рівень комунікативної компетентності, володіє арсеналом лінгвістичних одиниць і вміло їх реалізовує; вдало, правильно й доречно здійснює продуктивну й репродуктивну мовленнєву діяльність; має ефективний соціальний та індивідуальний комунікативний вияв у процесі спілкування; осмислено розвиває власний мовний дар; має почуття мовної самосвідомості [1]».

Розвиток мовної особистості учня передусім відбувається на уроках української мови. Основними психологічними передумовами формування мовної особистості учня є мотив, сприймання, пам'ять, мислення, увага та ін.

Підлітковий вік, як показують психологічні дослідження, має свої межі (10–14 років) і є особливо важливим у процесі соціалізації, навчання й виховання особистості та найбільш складним у її становленні й утвердженні в соціумі. Кожному віковому періоду відповідає певний визначальний вид діяльності, що впливає на розвиток природних можливостей та індивідуальних якостей людини. На думку Ж. Піаже, «керівним типом діяльності є соціально-визнавальна діяльність як умова і засіб формування психологічних структур, що забезпечують особистісне самовизначення підлітка (самооцінка, Я-концепція, ідентифікація та ін.) упродовж спілкування і спільної діяльності. Суттєво, що на цьому віковому етапі психічні новоутворення (постановка цілі, план дій, контроль і корекція власних дій і т. п.), сформовані в молодшому віці, повинні перетворитися із «об'єкта засвоєння» у «суб'єктивний засіб» опанування різних видів соціально-комунікативної діяльності [2]». Важливою для учня-підлітка є соціальна комунікативна діяльність, яка мотивує, сприяє і стимулює його особистісний розвиток, допомагає самовизначенню. Врахування таких психологічних особливостей допоможе вчителю правильно організувати урок й ефективно скерувати активне учіння учнів.

Важливу роль у процесі формування мовної особистості учня відіграє мотивація. В умовах дистанційного навчання мотивація є надважливою передумовою навчальної діяльності учня задля розвитку його власної комунікативної компетентності, адже дає можливість виявити і задіяти внутрішні резерви особистості для підвищення продуктивності діяльності. «Мотив, за визначенням Г. Костюка, – це те, що зумовлює прагнення людини до даної, а не якої-небудь іншої мети ... Мотивами називають потреби, почуття, інтереси, переконання та інші спонукання людини до діяльності, зумовлені вимогами її життя [3, с. 423]». Мотиви навчання школяра спонукають його до власної активної пізнавальної діяльності, від якої залежить, *що та як* він осмислює й засвоює, а в кінцевому результаті – продуктивність і якість виробленої компетентності. Мотив – це внутрішнє усвідомлене спонукання до навчальної діяльності, що поєднується з інтересом до майбутньої роботи.

Наявність мотивації, на думку М. Лавренової, «означає, що в дитини є внутрішня спонука до того, щоб висловити свої думки, і це вплине на перехід зразків у власне активне мовлення дитини. Це буває в невимушеній атмосфері спілкування, тому важливо забезпечити, щоб характер спілкування з дітьми на уроках наближався до природних умов їхньої щоденної життєдіяльності [4, с. 120]». Важливим способом створення стійкої мотивації учнів – це усвідомлення учнями необхідності та вагомості засвоєння знань і вироблення вмінь для подальшого життя. Як відомо, діяльності без мотиву не буває, тому потрібно мотивувати і спонукати учнів до навчальної діяльності, зацікавлювати їх подальшою роботою. На початку уроку вчитель розвиває мотиваційну готовність, чітко формулює мету, визначає цілі, акцентує увагу на значенні знань (що мають вивчити, чого досягти і якими поняттями оволодіти) та практичне значення набутих знань та вироблених умінь (для чого їм це потрібно, де і як можна їх застосувати), а також ставить перед учнем завдання (знайти відповіді на поставлені питання) і створює умови для їх вирішення. Пізнавальні мотиви (допитливість, інтерес до знань, потреба в мисленнєвій діяльності, прагнення здобути нові знання і навчитися застосовувати вміння) виникають за умови використання проблемних питань, евристичних бесід, індивідуальних вправ, креативних завдань, експериментів, комунікативних ситуацій пошукового характеру тощо. Пізнавальні мотиви виникають за таких умов: новизна знань та вмінь; потреба, користь, важливість і необхідність знань та вмінь; креативна та дослідницька атмосфера пошуку потрібних знань та вмінь; практико орієнтоване і комунікативно діяльнісне спрямування; справедливе суперництво, особистісний успіх і зростання, позитивна психологічна атмосфера співдіяльності. Завдання вчителя на уроці – формувати і розвивати пізнавальні мотиви, адже учні повинні розуміти значущість знань та вмінь, усвідомлювати й осмислювати їх необхідність у подальшому житті.

Для розвитку мовної особистості учня потрібно забезпечити осмислене сприймання учнями навчального матеріалу. Завдяки осмисленому сприйманню учні усвідомлюють сутність та призначення навчального матеріалу, що дасть їм

змогу цілеспрямовано використати знання й уміння у життєвій комунікативній діяльності. В учнів потрібно розвивати сприйняття мовного і мовленнєвого матеріалу, щоб його зміст став осмисленим, цілеспрямованим і переходив у іншу якість – спостереження з умінням порівнювати та зіставляти факти, виявляти певні ознаки, поєднувати їх у цілісне поняття. Розуміння як важливий елемент пізнавальної діяльності учнів містить фактор практичної свідомості й індивідуального осмислення навчального матеріалу і завжди характеризується цілеспрямованістю учнів.

Пам'ять як психічний процес, що виявляється у різних видах (запам'ятовування, збереження й відтворення), є важливою передумовою розвитку мовної особистості учня. Під час навчання більш плідним буде запам'ятовування, що спирається на розуміння, осмислення, логічне групування навчального матеріалу. Вчитель допомагає учневі зафіксувати: що вже відомо, що вміє, що дійсно є новим, що запам'ятати і точно за необхідності відтворити, що варто логічно осмислити, що творчо використати тощо. Доречним за таких умов стане проблемне й розвивальне навчання, чітке цілевизначення уроку, формулювання мети у вигляді певних блок-цілей із навчального матеріалу, поступове його опанування.

Мислення покликане розкрити невідоме, пізнати нове, тому закономірності мислення і закономірності навчання співпадають. На уроці мисленнєва діяльність учнів по суті збігається з навчально-пізнавальною. Осмислене сприйняття навчального матеріалу безпосередньо пов'язане з методами пояснення: якщо вчитель навчає тільки словам, а не поняттям, то в результаті матимемо запам'ятовування, здебільшого неосмислене; а якщо педагог пояснює відповідно до рівня розуміння учня, то пояснення буде сприйматися осмислено. Учитель має не тільки активізувати мислення, розвивати його типи, а й за допомогою слова сприяти формуванню осмисленого розуміння нового, показувати зв'язки з уже створеною системою мовних чи мовленнєвих понять. Г. Крайг переконаний, що необхідно розвивати такі види розумової діяльності, необхідні для того, щоб навчитися мислити:

згадування – відновлення в пам'яті фактів, уявлень і понять; відтворення - дотримання зразка або алгоритму; обґрунтування – підведення вихідних умов завдання в нову проблемну ситуацію, що дозволяє знайти рішення; співвідношення – зв'язок нових знань із засвоєнням раніше отриманих або з особистим досвідом; рефлексія – дослідження самої думки, причин її появи [5]. У процесі розвитку мислення необхідно використовувати різні види робіт: для активного – запитання, що вимагають роздуму й обговорення, евристичні бесіди, дискусії; творчого – проблемні ситуації, експерименти, завдання дослідницько-креативного характеру.

Ефективність навчальної діяльності значною мірою залежить від збудження і розподілу уваги учнів. Увага учнів-підлітків на уроці змінюється із мимовільної на довільну, однак усе ще залишається нестійкою, тому завдання вчителя на уроці – скерувати й утримувати увагу учнів, навчити їх концентруватися на головному, переключатися на нові об'єкти дослідження, здійснювати самоконтроль. На важливості й особливості уваги у навчальній діяльності наголошував К. Ушинський: «Розвинути в учня увагу до наукових предметів означає проторувати йому широкий і легкий шлях до навчання. Увага – тільки вона є ворітьми, через які свідоме знання, єдино тільки плідне, може перейти в розумові здібності учня [6, с. 266]». На уроці увага учнів виникає не випадково, а керовано вчителем активізується, цілеспрямовано концентрується й утримується. Для належної концентрації уваги учнів учителю впродовж організаційної частини уроку потрібно зосередити увагу учнів на меті і цілях уроку; під час опитування важливо організувати роботу так, щоб кожен учень стежив за висловленнями і діями однокласника, який відповідає; у процесі актуалізації знань потрібно активізувати попередньо засвоєний матеріал; під час пояснення нового матеріалу необхідно прагнути усвідомленого сприйняття змісту навчального матеріалу всіма учнями у класі. Упродовж уроку варто забезпечувати концентрацію уваги учнів, від якої залежить сприйняття навчального матеріалу, осмислення, засвоєння, поєднання із практичною мовленнєвою і комунікативною діяльністю. На зростання

концентрації та стійкості уваги на уроках впливають різні чинники: структурування компонентів навчального заняття, новизна, змістова наповнюваність і цікавість навчального матеріалу, методи та засоби навчання, зв'язок теорії з практикою та ін. Тому вчитель має розподілити увагу на різних видах пізнавальної діяльності й утримувати її, зацікавлювати навчальним матеріалом, підтверджувати його значущість і важливість, наводити приклади із життєвого досвіду, проводити паралелі з іншими поняттями, використовувати різні види і форми роботи.

Отже, врахування психологічних чинників (психолого-вікові особливості, позитивна усвідомлена мотивація, чітке розуміння, довготривала пам'ять, цілеспрямоване сприйняття, самостійне усвідомлене мислення, концентрована увага, оптимальний психологічний мікроклімат навчальної взаємодії) сприяє розвитку мовної особистості учня. Визначені психологічні чинники сприяють оптимізації процесу навчання української мови, вдосконаленню технологій навчання, раціональному поєднанню ефективних теорій навчальної діяльності, доречному добору продуктивних методів і засобів навчання, вдалій організації навчально-пізнавальної діяльності учнів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кучеренко І. Стандартизація змісту освіти в аспекті розвитку мовної особистості (філософсько-методологічний аспект). *Українська мова і література в школі*. 2016. №1. С. 34–39.

2. Піаже Ж. Психологія інтелекту. Режим доступу: <https://alexus.com.ua/pitannya-32-genetichna-psixologiya-zhana-piazhe-etapi-rozvitku-intelektu/>

3. Костюк Г. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад школа, 1989. 608 с.

4. Лавренова М. Психологічні засади формування українського літературного мовлення молодших школярів в умовах діалектного середовища Закарпаття. *Педагогіка і психологія*. 2010. №1 (66). С. 119–129.

5. Крайг Г. Психология развития. Режим доступа: http://psih.pp.ua/p160_

6. Ушинский К. Людина як предмет виховання. Режим доступа: https://stud.com.ua/124612/pedagogika/ushinskiy_lyudina_predmet_vihovannya_dosvid_pedagogichnoyi_antropologii